Українське мовознавство

21

1997

Київський університет імені Тараса Шевченка

Українське мовознавство

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 21

Київ 1997

Кафедра сучасної української мови Київського університету відновила видання міжвузівського республіканського збірника "Українське мовознавство", який виходитиме з періодичністю – один випуск збірника на рік.

Черговий номер збірника вийде у 1998 році.

Статті до збірника можна надсилати за адресою:

252017, бульв. Тараса Шевченка, 14, Київський університет,
філологічний факультет, кафедра сучасної української мови.

Телефони: **221-02-49** – кафедра сучасної української мови;
221-03-15 – кафедра загального мовознавства.

Вимоги до статті:

1. Обсяг – до 10 сторінок машинопису через 2 інтервали.
2. Виноски оформляються за зразком:

Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови.– К., 1970.– С. 154.

Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний? // Культура слова.– 1989.– Вип. 37.– С. 93-95.

Список літератури подається після статті.

3. Стаття подається на дискеті (WORD 6.0 FOR WINDOWS 3.11 або 95, шрифт TIMES ET, розмір **14** для тексту, **12** – для виносок) або надсилається її машинописний варіант для набору на комп`ютері.
4. Обов`язково вказується прізвище, ім`я та по батькові автора, науковий ступінь і вчене звання, домашня адреса і телефони.

Редколегія

Таблиця 2

Парадигматичні класи дієслів з основою на голосну

Суфікс	Клас, підклас	Зміна в основі, флексійний набір	Приклади
-ува-	I (3)	-ува- — -у##й- -ут′ -∅	1. аналізува́ти, базува́ти 2. нацькува́ти, заснува́ти 3. дя́кувати, обрахо́вувати
	II	-ва- — -##й- -ут′ -∅	жува́ти, кува́ти
-ва-	III	-ва- — -##й- -ут′ -ва- — -вай- -∅	виграва́ти, дістава́ти
	IV	-ва- — -вай- -ут′ -∅	доживати, виливати
	V	-а- — -ай- -ут′ -∅	бажа́ти, бі́гати
-а1-	VI	-а- — -#- -ут′ -∅	діяти, кли́кати, рі́зати
	VII (2)	-а- — -#- -ут′ -и	1. каза́ти, писа́ти 2. бра́ти, зва́ти
	VIII	-а- — -#- -ат′ -∅	нале́жати, оде́ржати
-а2-	IX (3)	-а- — -#- -ат′ -и	блища́ти, мовча́ти
	X	-а- — -#- -іш,-ат′ -∅	боя́тися
-и-	XI (3)	-и- — -#- -ат′ -и	1. блуди́ти, говори́ти 2. іскри́ти, задовольни́ти 3. ми́слити, запо́внити
	XII	-и- — -#- -ат′ -∅	ба́чити, дозво́лити, обме́жити
-і1-	XIII	-і- — -ій- -ут′ -∅	мужні́ти, ра́діти же́вріти, ча́діти
	XIV	-і- — -#- -ут′ -и	ревіти, гудіти, сопіти
	XV	-і- — -#- -ат′ -и	глядіти, летіти, чадіти
-і2-	XVI	-і- — -#- -ат′ -∅	нена́видіти огле́діти
	XVII (2)	-і- — -#- -іш,-ат′ -∅	1. двоїти, троїти 2. кле́їти, заспоко́їти
-ну-	XVIII (3)	-ну- — -н#- -ут′ -и	1. гульну́ти, шепну́ти, лину́ти 2. загорну́ти, тягну́ти, одягну́ти 3. жо́вкнути, гри́мнути, хло́пнути
	XIX	-ну- — -н#- -ут′ -∅	ки́нути, зсу́нути, гля́нути

[1] Лингвистический энциклопедический словарь.– М., 1990.– С. 366.
[2] Зализняк А.А. Русское именное словоизменение.– М., 1967.– С.300-303.
[3] Лингвистический энциклопедический словарь, с. 366; Кубрякова Е.С. О соотношении парадигматических и словообразовательных рядов в германских языках // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков.– М., 1972.– С. 173.
[4] Див.: Украинская грамматика. – К., 1986.– С. 85-123; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.– С. 79-152; Морфемна структура слова. – К., 1979. С. 205-231; Клобуков Е.В. Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения //Славянская филология. – Вып. 9. – 1973. С. 146-162; Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1: Морфологія. – К., 1961. 172 с.
[5] Клобуков Е.В. Зазнач. праця.; Кучеренко І.К. Зазнач. праця.
[6] Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды.– Т. 1.– М., 1956.– С. 178.
[7] Клобуков Е.В. Зазнач. праця.– С. 148.
[8] Украинская грамматика.– С. 161.
[9] Славянская морфонология: Субстантивное словоизменение.– М., 1987.– С. 10-11.
[10] Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики.– Л., 1988.– С. 114.
[11] Козленко И. В. Морфонология словоизменения глагола в современном украинском литературном языке. АКД.– К., 1992.– 18 с.

Б.В. Бабич,
Київський університет

Представлення та інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур

Семантико-синтаксичні відношення між лексемами та між групами лексем формують загальну семантико-синтаксичну структуру речення. Термін *"омонімічна семантико-синтаксична структура"* використовується для позначення структури, у якій для тих самих ділянок лінійної послідовності словоформ допускаються альтернативні варіанти організації семантико-синтаксичних відношень. Інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур у мовленнєвому акті передбачає вибір одного з осмислень для ланцюжка словоформ серед декількох можливих. Омонімічні структури мають різну інтерпретацію в різних комунікативних ситуаціях.

Представлення синтаксичної структури речення

Адекватна репрезентація синтаксичної структури вимагає поєднання формалізмів дерев залежностей та структур безпосередніх складників. Недостатність кожного із таких представлень пов'язана з інтуїтивними критеріями "природності" репрезентації синтаксичної

структури. Так системи безпосередніх складників не дозволяють представляти напрямок синтаксичного зв'язку між поєднуваними елементами, а дерева залежностей вимагають визначати певний напрямок навіть у випадку неспрямованих (наприклад, сурядних) синтаксичних зв'язків та у випадках, коли напрямок важко визначити (зв'язок прийменника з іменником)[1]. Серйозніпшим недоліком традиційних способів репрезентації синтаксичної структури є відсутність засобів розрізнення зв'язку, сформованого групою або піддеревом в цілому, і зв'язку одного з елементів складника або піддерева. Дерева залежностей репрезентують усі синтаксичні зв'язки піддерева як зв'язок із його коренем, системи безпосередніх складників розглядають лише синтаксичні зв'язки складника як групи в цілому, у той час як розрізнення того, чи зв'язок сформовано із кожним конкретним елементом, чи з групою, часто є важливим для природної інтерпретації синтаксичної структури речення.

Як наслідок – за допомогою дерев залежності неможливо адекватно представляти зв'язки словосполучень та аналітичних форм слів, складно природнім чином репрезентувати зони дії логічних операторів, часток, обставин та ін.; у представленнях за допомогою систем складників втрачається інформація про внутрішню ієрархію синтаксичних зв'язків; значні труднощі становить представлення розривних словосполучень та речень із непроективною синтаксичною структурою[2].

Звичайно дерево залежностей репрезентує "низхідне" розгортання синтаксичної структури речення, що дозволяє фіксувати властивості, які є загальнішими для синтаксичної організації – наприклад, зміну комунікативного членування внаслідок руху окремих словосполучень.

Структура безпосередніх складників представляє процес "згортання" синтаксичної структури у "висхідному" напрямку, відтворюючи послідовність утворення використаних у реченні понять насамперед на нижніх рівнях, а далі – порядок об'єднання цих понять для утворення складніших концептів. Дерева залежностей представляють зріз бачення синтаксичної структури речення *реципієнтом* і використовуються здебільшого в моделях *розпізнання змісту тексту*[3]. Структури безпосередніх складників є моделлю компетенції *мовця*, репрезентують процес *породження* синтаксичної структури і використовуються в моделях генеративного синтаксису[4]. Проте для багатьох завдань ці формалізми рівнозначні і мають засоби для розрізнення більшості видів синтаксичної омонімії. Вибір того чи іншого способу представлення здебільшого зумовлюється міркуваннями про зручність формалізму для певного аналізу[5].

Репрезентації, що поєднують властивості дерев синтаксичного підпорядкування та систем складників, – *системи синтаксичних груп*[1] – за гнучкістю і природністю опису зближуються з традиційними неформальними способами синтаксичного аналізу. Системи синтаксичних груп дозволяють вказувати зв'язки підпорядкування не лише між словами, але і між об'єднаними в групу словосполученнями, елементи яких можуть бути розташовані дистантно. Група може мати внутрішню структуру – зв'язки залежності між словоформами та іншими групами, що входять до її складу[6]. Із системи синтаксичних груп певного речення можуть бути утворені як дерево залежностей, так і система безпосередніх складників для цього речення.

Ми використовуємо модифікований формалізм *систем синтаксичних груп*, який можна назвати *системами синтаксемних груп*. На графі синтаксичної структури речення репрезентуються семантико-синтаксичні відношення між лексемами та їх групами, об'єднаними в синтаксеми (але не синтаксичні зв'язки). Значення синтаксемних груп визначається на основі *лексичної семантики* елементів, поєднаних у синтаксемі, у той час як розмітка синтаксичних груп назвами синтаксичних зв'язків здійснюється на основі граматичних значень пов'язаних синтаксичним зв'язком словоформ: словосполучення "*приймати ухвалу*", "*прийняття ухвали*", "*прийнята ухвала*" формують об'єктну синтаксему, але мають різну розмітку синтаксичних зв'язків: об'єктний, композитивний, атрибутивний.

Автоматичний синтаксичний аналіз тексту передбачає репрезентацію синтаксичної омонімії. Іншим завданням є зняття синтаксичної омонімії, що відбувається під час інтерпретації омонімічної синтаксичної структури в комунікативній ситуації, та в базі знань про певну предметну галузь.

Системи синтаксемних груп – це репрезентації структури семантико-синтаксичних відношень між словоформами речення, а також – між синтаксемами різних рівнів. На графах систем синтаксемних груп представляється напрямок семантико-синтаксичних очікувань словоформ та омонімія структури речення. На цих репрезентаціях експлікується інформація про структурні, кореферентні та смислові відношення між синтаксемами, сітка відношень утворює загальну семантико-синтаксичну структуру речення.

Формально система синтаксемних груп – це граф, у вузлах якого знаходяться словоформи[7] або елементарні чи складні синтаксеми. Ребрами графа є стрілки, що позначають напрямок і назву семантико-синтаксичного відношення між окремими словоформами або синтаксемами. Елементом дуги і вузла графа може бути логічний метаоператор "АБО", що поєднує вузли, омонімічні для певної лінійної послідовності словоформ чи омонімічні назви семантико-синтаксичних відношень. *Структурна інтерпретація системи синтаксемних груп* – це граф семантико-синтаксичних

відношень, у якому знято синтаксичну омонімію. Структурна інтерпретація репрезентує конкретне, одне з можливих, осмислення речення, в той час як система синтаксемних груп репрезентує декілька можливих осмислень синтаксичної структури.

Циклічні зв'язки між синтаксичними групами

Таке розширення формалізму передбачає модифікацію структури синтаксичного представлення: граф перестає бути деревом і утворює циклічні зв'язки між вузлами. Така властивість є необхідною, оскільки в окремих випадках елемент, який вже включено до структури внутрішніх зв'язків у синтаксичній групі, самостійно формує зв'язки з іншими елементами або групами, навіть якщо цей елемент не є головним у складі словосполучення. У синтаксичній репрезентації формується зв'язок певного виділеного елемента із елементом з іншого словосполучення або з іншим словосполученням загалом. Такий зв'язок формується, наприклад, між займенником та іменною групою, яка позначає референт цього займенника в іншій предикативній частині складного речення. У моделі "Смисл–Текст" інформація про референтність вузлів репрезентується окремо від структури синтаксичних зв'язків[8]. Проте, є підстави включати референційну інформацію до синтаксичної структури. Так у складнопідрядних реченнях встановлення референтів для займенників необхідне для правильної побудови структури синтаксичних зв'язків:

(1.1) *Компанія проводить презентацію нової техніки, яка відбудеться 26 березня. ("Яка" = "презентація").*

(1.2) *[...] яка використовуватиметься для поліпшення зв'язку. ("Яка" = "техніка").*

(1.3) *[...] яка може зацікавити багатьох. ("Яка" = "презентація АБО техніка"* – референційна омонімія).

У складносурядних та безсполучникових реченнях типу:

(2) *"Шеф-редактор зустрівся з колективом у конференцзалі і розповів про його (= колективу; конференцзалу) історію".* – виникає референційний зв'язок того самого типу, що і в реченні (1), хоча цей зв'язок вже не є необхідним для побудови структури синтаксичних зв'язків[9].

Репрезентація синтаксичної омонімії

Проблема синтаксичної омонімії є найскладнішою при автоматичній побудові синтаксичних репрезентацій. Якщо в системі використовується лише морфологічна інформація про словоформи, для більшості речень можливе утворення багатьох структурних інтерпретацій – трактувань певної лінійної послідовності словоформ у складі різних синтаксичних структур; кожна з таких інтерпретацій відповідає певному осмисленню речення. Оскільки синтаксична

омонімія виникає на рівні локальних ділянок синтаксичної структури, загальна кількість можливих для речення синтаксичних омонімів зростає як добуток кількості синтаксичних омонімів на локальних ділянках. У той же час традиційні синтаксичні репрезентації описують лише єдине осмислення речення. Інше можливе осмислення оформлюється як інша синтаксична репрезентація. Звичайно подається деяке "правильне" з точки зору здорового глузду представлення, утворене з використанням не лише морфологічної, але й лексичної та референційної інформації. Як правило, ця інформація залишається неформалізованою в лінгвістичній моделі, тому критерії побудови єдиної правильної структурної інтерпретації для речення залишаються переважно інтуїтивними. Якщо речення навіть за інтуїтивними критеріями допускає декілька правильних структурних інтерпретацій, звичайно будується декілька представлень синтаксичних зв'язків відповідно до кожного з критеріїв, застосованого в конкретних випадках[10]. Проте в прикладних системах з'являється проблема "комбінаторного вибуху" кількості синтаксичних омонімів для реальних речень, де омонімічними можуть бути відразу декілька локальних ділянок. Звичайно ця проблема вирішується наданням переваги тим чи іншим зв'язкам за певними критеріями. Так система автоматичного перекладу "Етап-2" у реченні "*Фірма придбала комп'ютер за 1000 доларів*" надає перевагу актантному зв'язку "*придбала за 1000 доларів*", відкидаючи гіпотезу про атрибутивний зв'язок "*комп'ютер за 1000 доларів*"[11]. Такий підхід випливає з припущень про ймовірність деякої гіпотези виявитись правильною в умовах певного речення, а отже речення на зразок "*Фірма придбала комп'ютер за 1000 доларів, заплативши всього 700 доларів*" становитимуть труднощі для системи, оскільки застосований тут спосіб формування синтаксичних зв'язків вважається малоймовірним.

Проте часто гіпотези про утворення декількох варіантів синтаксичної структури, висунуті реципієнтом під час аналізу речення, не суперечать позамовним та комунікативним фактам ситуації, у якій відбувається мовленнєвий акт. Наприклад, у реченні:

(3) "*Команда з Києва вилетіла до Іспанії*" (так само, як і в попередньому прикладі) реципієнтом може бути висунуто дві гіпотези про утворювані синтаксичні зв'язки: атрибутивний – "*київська команда*" і актантний – "*вилетіла з Києва*". Але у випадку, якщо йдеться про київську команду, що вилетіла з Києва (коли мають рацію обидві гіпотези), не зрозуміло, на якій підставі реципієнт повинен робити вибір. Якщо ремою в реченні (3) є "*до Іспанії*", то вибір одного з варіантів зв'язку не є релевантним для реципієнта, адже йому попередньо відомо, що "київська команда вилетіла з Києва", але його цікавить – куди. Тому без негативних наслідків для

правильності та повноти розуміння синтаксичну структуру речення (3) можна залишити неоднозначною. Омонімія іншого типу існує в реченні:

(4) *"Команда з Києва виграла в Іспанії"*.

Якщо йдеться про футбол, де неможливі заочні змагання, омонімічною є лише синтаксема "*в Іспанії*", що може позначати або локативне семантико-синтаксичне відношення, або – бути еліпсисом для конструкцій на позначення синтаксеми реципієнта дії "виграти" – "виграти в *команди* Іспанії". Але в ситуації, де йдеться про заочні змагання з шахів через комп'ютерну мережу, також допустима омонімія атрибутивного і актантного зв'язку для групи "з Києва". Актантний зв'язок "виграти з Києва" інтерпретується як "виграти, знаходячись у Києві". Оскільки речення (4) за таких умов допускає чотири осмислення, з'являється необхідність будувати чотири окремі схеми синтаксичних зв'язків, де той самий варіант зв'язку в кожній із омонімічних зон повторюється в двох репрезентаціях. Якщо речення стає складнішим, кількість необхідних синтаксичних репрезентацій далі зростає за рахунок різних комбінацій невеликої кількості синтаксичних омонімів у локальних ділянках синтаксичної структури.

Отже, виникає необхідність співвіднести з кожним реченням єдине синтаксичне представлення. Це можливо за умови, якщо інформацію про синтаксичну омонімію буде включено до репрезентацій синтаксичної структури; розділення синтаксичних омонімів може здійснюватись логічним диз'юнктивним метооператором, який є допустимим елементом графа синтаксичних зв'язків. Таким чином з'являється засіб представлення усіх структурних інтерпретацій у єдиній синтаксичній репрезентації речення.

Пізніше синтаксична омонімія може бути знята в певній локальній ділянці представлення у процесі аналізу лексичної семантики і під час референційної та комунікативної інтерпретації речення, що зменшує кількість можливих інтерпретацій структури загалом. Але часто для потреб семантичного розуміння тексту (побудови ментальної моделі ситуації) зняття синтаксичної омонімії в певній локальній ділянці не є релевантним, тому представлення може залишатись омонімічним, як у прикладі (3). Важливо, що омонімія репрезентується на тому рівні синтаксичної структури речення, тобто там, де вона виникає, тому немає необхідності повторно репрезентувати декілька омонімічних варіантів складної структури. При необхідності можна відтворити усі ці варіанти послідовним комбінуванням синтаксичних омонімів у локальних зонах. До графів синтаксичних зв'язків включаються вузли, що репрезентують логічне відношення "АБО" між поєднуваними синтаксичними структурами. У такому представленні система синтаксичних груп для речення (3) матиме вигляд:

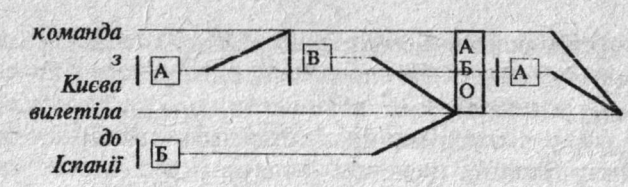

Дужковий запис системи синтаксичних груп для (3):

{з, Києва} = А; {до, Іспанії} = Б; вилетіла → Б; <({команда → А} = В; вилетіла → В) АБО (вилетіла → А; вилетіла → команда)>

Зона дії метооператора "АБО" охоплює групи і зв'язки, для яких необхідна декомпозиція зв'язків, утворених раніше, та інший спосіб організації синтаксичної структури. За необхідності така репрезентація може бути розгорнута як дві однозначні структурні інтерпретації.

Омонімія значення синтаксеми "*в Іспанії*" в реченні (4) у формалізмі систем синтаксичних груп відтворюється за рахунок різної розмітки зв'язків між елементами синтаксичної групи і між різними групами[12]. Метооператор "АБО" так само можна застосувати до назв синтаксичного зв'язку, що розмічують ту саму дугу на графі. Так зв'язок у синтаксичній групі "*в Іспанії*" можна розмітити як "місце дії АБО реципієнт дії". Омонімія розмітки графа також репрезентується на локальному рівні усередині синтаксичної групи. При потребі правильний варіант загальної синтаксичної структури речення (4) може бути утворено поєднанням із правильних варіантів структури синтаксичних зв'язків у різних частинах речення, що утворить однозначну інтерпретацію.

Інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур

Проблема правильної структурної інтерпретації омонімічної системи синтаксемних груп важлива для побудови ментальної моделі ситуації[13], за іншою термінологією – для адекватного визначення потенціалу зміни контексту, притаманного реченню[14]. Але в той же час референційна та комунікативна інтерпретація лексико-синтаксичного представлення речень, виконана в певній предметній галузі і в межах певного мовленнєвого акту у свою чергу впливає на формування правильної структурної інтерпретації семантичного запису. Процес зняття синтаксичної омонімії можна представити як взаємодію структурної, референційної та комунікативної інтерпретації синтаксичної структури. Омонімічна синтаксична структура інтерпретується в предметній галузі та мовленнєвому акті під час формування ментальної моделі, описаної реченням.

У формалізмі систем синтаксичних груп розрізняються три типи синтаксичної омонімії[15]:

(а) розміткова (синтаксемна) омонімія: "*Йому необхідно це розповісти*" – омонімія суб'єктної та адресатної синтаксеми "йому" {розповісти → це}$_{об'єктн.}$; {потрібно → розповісти}$_{об'єктн.}$; {потрібно ↔ йому}$_{адресатн.\ АБО\ суб'єктн.}$ – омонімія назв семантико-синтаксичних відношень; перша інтерпретація речення означає, що хтось має розповісти "для нього", друга – що розповідати має "він";

(б) стрілкова омонімія: "*підготовка переговорів на найвищому рівні*" – омонімія розстановки дуг графа {найвищому → рівні}$_{атрибутивн.}$ =А; {на → А}$_{локатив}$=Б; < (підготовка → Б$_{місце\ дії}$; підготовка → переговорів$_{об'єктн.}$) АБО ({переговорів ← Б}$_{атрибутивн.}$ = В; підготовка → В$_{об'єктн.}$) > – конкурування між декількома словами за встановлення зв'язку з певною групою; елементарні групи залишаються незмінними; перша інтерпретація синтагми означає, що хтось, знаходячись на "найвищому рівні", готує "переговори"; друга (більш звична) – що готуються переговори найвищих посадових осіб деяких держав;

(в) конституентна омонімія: "*Старостам подати списки студентів, що бажають отримати проїзні квитки, а також – гроші на їх придбання*" –

<(1.1 {отримати → (проїзні квитки)}$_{об'єктн.}$ = А;
1.2 {списки ← (студентів, що бажають А)}$_{композитивн.}$ = Б;
1.3 {В ← (а також) → (гроші на їх придбання)}$_{група}$ = В;
1.4 {подати → В}$_{об'єктн.}$)

АБО

2.1 {(проїзні квитки) ← (а також) → (гроші на їх придбання)}$_{група}$ = А;
2.2 {отримати → А}$_{об'єктн.}$ = Б
2.3 {списки ← (студентів, що бажають Б)}$_{композитивн.}$ = В;
2.4 {подати → В}$_{об'єктн.}$)>

– інше осмислення передбачає іншу композицію групи словоформ (ми свідомо не розглядаємо інтерпретацію, при якій займенник "їх" є кореферентним з лексемою "студентів", оскільки вона відторгується на рівні аналізу лексичних значень словоформ "придбання" і "студентів"; ці значення пов'язані з культурним контекстом, в якому інтерпретується мовна структура, хоча світ з можливістю вказаної події "придбання студентів" формально міг би існувати). Перше осмислення речення означає, що "студенти", які хочуть отримати проїзні квитки, повинні *подати гроші* разом зі списком. Друга інтерпретація – потрібно подати списки тих, хто хоче *отримати гроші*. Конституентна омонімія пов'язана з перерозподілом зон дії логічних сполучників, кванторів, часток та деяких елементів із предикативною семантикою. На відміну від стрілкової омонімії,

конституентна виникає на верхніх рівнях синтаксичної структури, тому зона дії меаоператора "АБО" може охоплювати цілком всю послідовність словоформ. Незважаючи на те, що правила (1.2) і (2.3) та (1.4) і (2.4) мають тотожний вигляд, значення синтаксичної структури в цих випадках різне, оскільки в утворених семантико-синтаксичних відношеннях – різні аргументи. В результаті інша структурна інтерпретація системи синтаксемних груп повністю перебудовує організацію семантико-синтаксичних відношень у зоні дії предиката.

Зняття розміткової та стрілкової омонімії відбувається за рахунок референційної інтерпретації синтаксичної структури – під час встановлення референтів для груп словоформ мовної структури в середовищі позамовної інформації.

Наприклад, зняття омонімії речення:

"*Парламент прийняв закон про вибори за новою системою*" – відбувається через перевірку можливостей та несуперечності утворення в ментальній моделі таких об'єктів та подій як (W) "вибори за новою системою", (X) "закон про вибори", (Y) "прийняв за новою системою", (Z) "закон за новою системою". Якщо допустимим є утворення об'єктів (W) і (X), а об'єкт (Y) оцінюється як неадекватний для ментальної моделі, утворюється інтерпретація: {вибори ← (за → (новою системою)}$_{атрибутивн.}$ = А; {закон ← (про → А)}$_{атрибутивн.}$ = Б; {прийняв → Б}$_{об'єктн.}$, що означає, що "майбутні вибори" будуть відбуватись за "новою системою".

З іншого боку, можливість утворити об'єкт (X) і неможливість утворити (W) призводить до другої структурної інтерпретації: {закон ← (про → вибори)}$_{атрибутивн.}$ = А; {прийняв ↔ (за → /новою системою/)}$_{спосіб\ дії}$; {прийняв → А}$_{об'єктн.}$. Значення такої інтерпретації: під час прийняття "закону про вибори" використовувалась деяка "нова система" організації роботи парламенту.

Несподіване осмислення можна отримати, якщо в базі знань допускається утворення об'єкта (Z), у той час як формування об'єктів (W) та (X) не допускається: "парламент" прийняв "закон про вибори" після прийняття якоїсь "нової системи". Такий смисл утворюється внаслідок заповнення лексичної об'єктної валентності дієслова "прийняв" синтаксемою зі значенням часової послідовності. Передумовою для можливості сформувати об'єкт (Z) є наявність у позамовній предметній галузі референта для одного з його складників – об'єкта "нова система": {прийняв → ({{закон ← /про → вибори/}$_{атрибутивн}$ ← (за → /новою системою/)}$_{часова\ послідовність}$}$_{об'єктн.}$.

Зняття конституентної омонімії потребує комунікативної і – ширше – прагматичної інтерпретації омонімічних синтаксичних репрезентацій – тобто співвіднесення утворюваних осмислень синтаксичної структури з комунікативними намірами мовця та

реципієнта під час певного мовленнєвого акту. Інтерпретація структур з конституентною омонімією вимагає більше ресурсів, оскільки неправильне осмислення синтаксичної структури відторгується лише після остаточного сформування такого осмислення; немає можливості так, як в інших видах омонімії, відторгувати неприйнятні об'єкти, події та способи їх зв'язку в локальних омонімічних ділянках. Певне осмислення мовної структури оцінюється шляхом перевірки його прийнятності для загального комунікативного контексту мовленнєвого акту. Так в реальній ситуації передбачалося, що розглянуте вище оголошення "*Старостам подати до деканату списки студентів, що бажають отримати проїзні квитки, а також гроші на їх придбання*" — повинно мати саме першу з розглянутих інтерпретацій (при якій "старости" повинні *подати* як "гроші", так і "списки"), незалежно від того, чи існують у предметній галузі, якої стосується текст, "студенти", що бажають *отримати* "гроші" на придбання "проїзних квитків", чи ні (власне, цілком очевидно, що вони існують, але це не надає перевагу альтернативній інтерпретації речення).

У цьому випадку важливо, що мовець, автор оголошення, не має наміру роздавати студентам гроші на придбання проїзних квитків, а навпаки — хоче отримати ці гроші. Цей факт доводиться враховувати реципієнтові незалежно від інтерпретації, бажаної для останнього.

Цікаво, що заміна структури "...а також гроші на їх придбання" на "а також *подати* гроші на їх придбання" не знімає синтаксичну омонімію: оголошення можна розуміти як прохання подати списки студентів, що бажають "отримати проїзні і подати гроші", або ж — як прохання вже "подати гроші разом зі списками". Унаслідок особливостей лексичної семантики слова "подати" омонімічний вузол синтаксичної структури вже не дозволяє по-різному трактувати питання, *хто* платитиме гроші за проїзні квитки.

За аналогічним принципом проходить інтерпретація речення:

"Я бачив лише дві машини" — "я нічого не бачив крім двох машин" і "серед усього, що я бачив, було не більше (проте не менше) двох машин". Так само — "Є лише чорний хліб":

(а) я ← бачив → {лише → {дві → машини}$_{обмежувальн.}$}$_{об'єктн.}$
є → {{лише → {чорний → хліб}$_{обмежувальн.}$}$_{об'єктн.}$

(б) я ← бачив → {(лише → дві) → машини$_{кількісн.}$}$_{об'єктн.}$
є → {(лише → чорний) → хліб$_{атрибутивн.}$}$_{об'єктн.}$

Утворюване значення залежить від наміру мовця залучати до складу ментальної моделі якісь інші об'єкти або говорити лише про названі об'єкти.

Процес побудови ментальної моделі ситуації, що описана в реченні, використовує дані про синтаксичну структуру, а також про успішність процесу формування об'єктів і подій. Зняття синтаксичної омонімії дозволяє, у свою чергу, обирати правильну структурну

інтерпретацію речення. Синтаксичний аналіз і екстралінгвістична інтерпретація семантико-синтаксичної структури речення відбувається в базі знань про предметну галузь. Ці складники є взаємопідтримуваними кооперативними аспектами в процесі розуміння тексту. Така властивість розуміння дозволяє правильно інтерпретувати мовний текст, навіть якщо текст допускає велику кількість можливих інтерпретацій.

---

[1] Гладкий А.В. Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения.— М., 1985.— С. 48-49.

[2] Гладкий А.В. Зазнач. праця.— С. 48, 61, 62.

[3] Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ⇔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 8-101.; Апресян Ю.Д. Этап-2 с птичьего полета // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 554-583; Лингвистическое обеспечение системы Этап-2.— М., 1989.— 294 с.

[4] Cook V., Newson M. Chomsky universal grammar.— Oxford, UK, Cambridge, MA, 1996.— 369 p.

[5] Висловлювалась думка про недостатність засобів кожного із розглянутих формалізмів для представлення певних відмінностей у можливих осмисленнях речення, зумовлених синтаксичною омонімією (Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ⇔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 11,88). Але насправді можна показати, що репрезентативні можливості цих формалізмів набагато ширші, і тому існує лише незначна кількість осмислень, які не можуть бути адекватно репрезентованими в цих форматах. Доповнення дерев залежностей складниками, прийняте в моделі "Смисл—Текст" у більшості випадків пов'язане зі зручністю отримуваних представлень, але не з недостатністю формальних засобів використаних у моделі дерев залежностей для репрезентації певної синтаксичної струкури. Так речення "*Хлопчик не хворів п'ять днів*" допускає два осмислення: (а) заперечне — 'хлопчик був здоровий протягом п'яти днів' і (б) зменшувальне — 'хлопчик хворів менше п'яти днів' (див. також Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ⇔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 68-72). Репрезентація першого осмислення пропонувалась як дерево залежностей без складника: "...не ←хворів →день →п'ять"; а другого — як дерево зі складником: "...не ←[хворів →день...]". Але можна помітити, що друге осмислення синонімічне реченню "*Хлопчик хворів не п'ять днів*", хоча порівняно з ним має додаткові конотації, зумовлені переміщенням реми від числівника до дієслова. Проте в цьому реченні, як і в другому осмисленні попереднього речення, зона дії заперечної частки поширюється лише на числівник, тому в обох випадках допускається побудова дерева залежностей: "хлопчик ← хворів → день → п'ять → не". Така репрезентація разом із інформацією про порядок слів, а отже — про переміщення реми речення в іншу позицію, дозволяє представити різницю в значенні синтаксичної структури.

[6] Гладкий А.В. Зазнач. праця.— С. 9,49.

[7] Або ж у вузлах графа знаходяться лексеми зі співвіднесеним набором граматичних значень, що властиві вживанню лексеми в даному реченні. У

наборах граматичних значень може репрезентуватись морфологічна омонімія за допомогою структур із метаоператором "АБО". Ця омонімія в деяких випадках не може бути знятою на синтаксичному рівні. Внаслідок цього виникає морфолого-синтаксична омонімія: "*Залежно від мети повідомлення значення структури може змінюватись*" – "існує певна мета повідомлення, що змінює значення" і "змінюється спосіб повідомлення значення залежно від якоїсь мети". Іменник "*повідомлення*" має морфологічну омонімію {Н.в./Р.в./З.в. одн./Н.в./З.в. мн.}. За звичайних обставин ця омонімія знімається на синтаксичному рівні, але в даному випадку на неї накладається омонімія лексичного значення: "*повідомлення*" – {(1) об'єкт (певна інформація) / (2) процес передачі інформації}. В результаті це слово у розглянутій фразі зберігає морфологічну омонімію {Н.в./Р.в. одн.}, лексичну омонімію і породжує омонімію синтаксичного рівня фрази в цілому.

[8] Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ⇔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды.– Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.– М., 1995.– С. 11.

[9] У реченні (2) також може бути сформовано референційний зв'язок зі словом "*редактор*", хоча таке вживання "*його*" замість "*свою*" не є нормативним. Проблема, чому ненормативний вжиток часто лишається зрозумілим, пов'язана з доступністю для реципієнта засобів компенсації втрат синтаксичних зв'язків, що звичайно встановлюються відповідно до норми. Імовірно, що встановлення зв'язку для третього осмислення речення (2) відбувається за деяким "послабленим критерієм", тоді, коли вичерпано усі можливості застосувати, доречно для певної ситуації, більш сильний щодо мовної норми критерій.

[10] Гладкий А.В. Зазнач. праця.– С. 62, 110-126.

[11] Апресян Ю.Д. Этап-2 с птичьего полета // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография.– М., 1995.– С. 571; Лингвистическое обеспечение системы Этап-2.– М., 1989.– 294 с.

[12] Гладкий А.В. Зазнач. праця.– С. 56.

[13] Джонсон-Лерд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике.– Вып. 23.– М., 1988.– С. 235.

[14] Heim I. On the projection problem for presuppositions // Barlow D. Flickinger and M. Westcoat (eds.) Proceedings of the West Conference on Formal Linguistics.– Vol. 2., Stanford Linguistic Association.

[15] Гладкий А.В. Зазнач. праця. – С. 110.

Фонетика

Н. І. Тоцька, д-р філол. наук
Університет "Києво-Могилянська академія"

Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г. Житецького

Серед численних проблем історичної та сучасної фонетики, яким присвятив свої праці П.Г. Житецький, заслуговує на увагу ідея вокалізації приголосних як однієї з характерних для української мови особливостей (див. 1). Ця ідея знаходить своє висвітлення в тісному

зв'язку з розкриттям значно ширшої проблеми – ослаблення консонантизму, його падіння, говорячи словами П.Г. Житецького, в процесі історичного розвитку української мови.

Вихідною базою для доведення цієї ідеї послужило розуміння кількісної природи приголосних у працях А. Шлейхера, яке мислиться дещо інакше, ніж це прийнято тепер. У нього це кількість енергії, що витрачається на подолання перепони видихуваним струменем повітря. З сучасного погляду це поняття близьке до напруженості. Найсильніші – глухі зімкнені, найслабші – голосні. У міру ослаблення приголосні української мови, за Житецьким, розташовуються в такому порядку: глухі зімкнені [п, т, к] – глухі щілинні [с, ш, х] – дзвінкі зімкнені [б, д] – дзвінкі щілинні [в, з, ж, г, j].

П.Г. Житецький підкреслює, що однією з найхарактерніших особливостей сучасного консонантизму української мови, порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, є велика вага в ньому (а в історичному плані – зростання) кількості дзвінких приголосних за рахунок глухих: "Дзвінкі в більшості витримуються перед глухими; у свою чергу, стоячи позаду глухих, перетворюють їх у дзвінкі... Одним словом, консонантизм малоруський з фізіологічної точки зору перебуває в стані падіння"[1], – іншими словами, наближається до голосних. Сама крайня межа слабкості приголосних – наближення їх до голосного елемента.

І далі П.Г. Житецький на величезному матеріалі показує процес зародження й розвитку цього явища в українському консонантизмі, цілком справедливо пов'язуючи його з падінням глухих, результатом чого було утворення нових консонантних звукосполук, і " разом з тим вступила в свої права кількісна і якісна асиміляція приголосних"[2]. Він вважає, що одразу після падіння глухих у процесі асиміляції гору взяли глухі приголосні, як більш сильні. Через цю стадію пройшли всі староруські наріччя. Разом з тим уже в найдавніших слов'яно-руських пам'ятках, зокрема в " Ізборнику Святослава" 1073 р., зустрічаються такі явища, як зміна звука [в] на [оу]. Вокалізація приголосних у діалектах, які стали основою української мови, чимдалі поширювалася. Одночасно з цим на місці редукованих приголосних з'явилися повні, як евфонічні елементи, що, з одного боку, підтримали рівновагу голосних із приголосними в складі, а з другого – посилили дзвінкі приголосні. Отже, ще в староруському консонантизмі зустрілися два напрями, породжені однією причиною – падінням глухих голосних: один скеровував приголосні в бік глухості, а інший – у бік дзвінкості. У тих діалектах, що лягли в основу української мови, дзвінкий елемент дедалі посилювався, активізувався, підпорядковував асимілятивному впливу глухі приголосні. Так відбулося, на думку П. Житецького, кількісне

Зміст

До 80-річчя кафедр української мови та української літератури

Клименко Н.Ф. Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп`ютерної лінгвістики..... 4

Карпіловська Є.А. Проблеми дослідження суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови в динамічному аспекті..... 9

Грязнухіна Т.О., Дарчук Н.П.,Критська В.І., Орлова Л.В., Пуздирєва Т.К. Автоматичний морфологічний аналіз як основа автоматизаці вирішення задач опрацювання тексту..... 14

Зубань О. М. Методологічні питання суфіксальної парадигматики українського дієслова..... 16

Пічкур В. Візуальне рекламне оголошення як комунікативний акт..... 25

Лексика. Фразеологія. Семантика

Тоцька Н. Г. Місце бінарних сполук з одиничною вибірковістю в лексичній системі української мови..... 28

Руденко С.М. Логічний аспект упорядкування понятійної бази терміносистеми "напій"..... 33

Копецька Н.Г. Праслов`янська та давньоруська спадщина в українській лексиці на позначення розумової діяльності..... 43

Дядищева-Росовецька Ю.Б. До питання про сутність Шевченкового внеску в розвиток української літературної мови: проблема церковнослов`янізмів..... 50

Суховій О.О. Відображення уявлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлаама Ясинського)..... 55

Гапченко О.А. Асоціативний експеримент у дослідженнях структур внутрішнього лексикону..... 62

*Семчинська Н.С.*Семантика комунікації..... 69

Морфологія. Синтаксис

Зубань О.М. Морфонологічний аспект суфіксальної парадигматики українського дієслова..... 73

Козленко І.В. Парадигматичні особливості дієслів в українській мові..... 81

Бабич Б.В. Представлення та інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур..... 89

Фонетика

Тоцька Н. І. Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г. Житецького..... 100

Бас-Кононенко О.В. Основні тенденції артикуляторної типізації в українському мовленні (до характеристики артикуляційної бази)..... 109

Дудник З.В. Динаміка артикуляційної структури складу (до методики аналізу)..... 113

Крижанівська М.В. Комунікативний аспект взаємодії фонетичних систем української та англійської мов..... 124

Лінгводидактика

Шевченко Л.І. Функції української літературної мови як об'єкт дидактики..... 132

Зам. 8-1045 Тираж 100
Надруковано у "Поліграфцентрі Київського університету
ім. Тараса Шевченка"
252017, Київ, бульвар Т.Шевченка, 14
тел. 224-01-05